

Streszczenie

Powojenne badania Sekcji Archeologicznej Działu Badań Terenowych Komisji Badań Dawnej Warszawy oraz w latach 70-tych XX w. Działu Archeologicznego Muzeum Historycznego m. st. Warszawy (dzisiaj Muzeum Warszawy) zaowocowały zgromadzeniem w Muzeum Warszawy bogatego zbioru zabytków ruchomych wszelkich kategorii, ukazujących codzienną stronę życia mieszkańców Warszawy od średniowiecza po czasy nowożytne. Jedną z głównych kategorii znalezisk pozyskanych w trakcie w/w prac badawczych były wyroby ze szkła. Ich ilość i różnorodność dały podstawy do podjęcia problematyki badawczej związanej z procesem upowszechniania się szklanych naczyń stołowych w Warszawie, które odzwierciedlały nie tylko stopień zamożności miasta, ale również smak artystyczny twórcy i odbiorcy, egzystujących w określonych warunkach geograficzno-kulturowych. Prześledzenie asortymentu szklanych naczyń stołowych wydało się interesujące w kontekście drogi jaką Warszawa przeszła od niewielkiego ośrodka na Mazowszu do miasta stołecznego.

Celem pracy była analiza pozyskanego asortymentu, w ramach której wszystkie rozpoznane w zbiorze formy naczyń przyporządkowane zostały do odpowiedniej grupy funkcjonalnej i w miarę możliwości jak najpełniej scharakteryzowane. Na jej potrzeby podzielono ją na dwie części. W pierwszej zawarto zagadnienia z zakresu typologii i chronologii, zaobserwowanych zmienności cech technologicznych i stylistycznych, a także określono stopień rozpoznania prezentowanego asortymentu wynikający z obecnego stanu wiedzy na temat tej kategorii naczyń. Celem tak prowadzonych rozważań była chęć wykazania spektrum form szklanych naczyń stołowych, używanych od XV do 1 poł. XVIII wieku przez mieszkańców Warszawy i wykazanie czy odpowiadały one ogólnym tendencjom obserwowanym w innych ośrodkach miejskich w Polsce i Europie w tym okresie. Za dolną granicę przyjęto czas po lokacji miasta, w którym pod wpływem napływających osadników zachodziły poważne zmiany kulturowe, przekształcenia w obrębie dawnej zabudowy oraz tworzyła się struktura społeczna i administracyjna. Dynamiczny rozwój Starej Warszawy doprowadził, że w XV wieku stała się już za mała, aby pomieścić całą ludność, pragnącą się w niej osiedlić, co doprowadziło w 1408 roku do przekształcenia rozwijającego się poza jej murami przedmieścia północnego w nowy „organizm miejski” nazwany dla odróżnienia Nową Warszawą i nadaniu mu przez księcia Janusza I Starszego praw miejskich co oznaczało wyłączenie spod jurysdykcji wójta Starej Warszawy.

Dolną granicę stanowi 1 poł. XVIII wieku, kiedy dzięki napływowi imigrantów niemieckojęzycznych, którzy przynieśli ze sobą wiedzę i umiejętności, co znalazło wyraz w rozwoju nowych specjalizacji rzemieślniczych, nastąpiło także wzmocnienie średniej warstwy mieszczaństwa Starej i Nowej Warszawy złożonej w tym czasie głównie z kupców, rzemieślników, kleru, służby magnackiej i szlachty. W XVIII wieku nastąpił również czas „przewrotu” w dziedzinie technologii produkcji szkła, który przyczynił się do upadku dawnych hut leśnych i powstania wielu manufaktur szklanych, produkujących wysokiej jakości asortyment. Szklane naczynia stołowe zamawiane, kupowane i dostarczane do ośrodków miejskich oraz na dwór królewski i magnacki zaczęły się bardzo różnić pod względem formy, dekoracji jak i składu szkła, z którego były wykonane, co znacząco wpływało na ich koszt (Kunicki-Goldfinger 2020, s. 12).

Przegląd typologiczno-stylistyczny asortymentu szklanych naczyń stołowych otworzyły formy przeznaczone do serwowania napojów. W późnym średniowieczu ich udział był nieznaczny i ograniczał się do butelek z kulistym brzuścem zdobionym żeberkami i z długą szyjką zakończoną lejkwatym wylewem zdobionym nawiniętymi nitkami, gruszkowatym brzuścem z krótką szyjką lub dzbanów na podstawie z nawijanego wałka. Wszystkie fragmenty tych naczyń odnaleziono na terenie Starego Miasta, przede wszystkim w obrębie działek miejskich oraz fosy pod mostem przedbramia Bramy Krakowskiej na Placu Zamkowym. Znaczący przyrost form służących do serwowania napojów do stołu pojawił się dopiero w renesansie. Już od 2 poł. XVI wieku widoczny jest na terenie Starego

Miasta większy udział dzbanów i zdobionych butelek czworobocznych. Z kolei na obszarze rezydencji królewskiej i sąsiadującego z nią Placu Zamkowego odnaleziono liczne fragmenty małych butelek z owalnym brzuścem i różnej formie wylewu, które mogły służyć do przechowywania specyfików medycznych, ale i do podawania np. oliwy, przypraw, octu winnego. Do picia i przechowywania mocniejszych trunków służyły tzw. „*Pilgrim bottles*” butelki z owalnym brzuścem zdobionym ukośnymi żeberkami. W okresie renesansu szczególnym zamiłowaniem cieszyły się wyroby w stylu weneckim zdobione natapianymi aplikacjami z odcisniętymi maskami lwów oraz wykonane ze szkła filigranowego. Kilka fragmentów butelek czworobocznych ze szkła filigranowego odnaleziono na terenie Zamku Królewskiego oraz Placu Zamkowego. Z kolei barokowych naczyń do serwowania, datowanych od 4 ćw. XVII do 1 poł. XVIII wieku zachowało się bardzo mało. Były to głównie fragmenty dzbanów, najczęściej uchwytów, które zebrano na terenie Starego Miasta, Placu Zamkowego oraz rezydencji królewskiej. W tym okresie asortyment poszerzony został o małe formy określane jako karafinki oraz dzbanuszki służące do podawania do stołu przypraw np. octu czy oleju. W drugiej części analizy typologiczno-stylistycznej dokonano przeglądu asortymentu naczyń przeznaczonych do indywidualnej konsumpcji, który w omawianych okresach był bardzo szeroki. Najstarszy horyzont chronologiczny sięgający 2 poł. XV wieku wyznaczają niskie i wysokie puchary tzw. Böhmsche Stangenglas zdobione natapianymi na gorąco, różnie uformowanymi guzkami lub pionowymi żeberkami. Naczynia te znaleziono w obrębie kamienic usytuowanych w północnej i południowej pierzei Rynku Starego Miasta, w zasypisku fosy miejskiej na Placu Zamkowym oraz na terenie rezydencji książęcej (fosa grodowa). Duża fragmentacja oraz zniszczenia szkielec wywołane procesami korozji znacznie obniżyły walory poznawcze tej grupy naczyń, ale ogólna ich charakterystyka wskazuje na ścisłe powiązanie ze środkowoeuropejską wytwórczością szklarską, szczególnie z ośrodkami na terenie Czech i Śląska oraz południowych i środkowych Niemiec. Obiektem nierozzerwalnie związanym z miastem pozostawała rezydencja książąt mazowieckich. Obecność naczyń szklanych zebranych podczas prac badawczych prowadzonych na jej obszarze dowodzi, że w najstarszym horyzoncie czasowym datowanym na wiek XV ich ilość nie była wcale większa od zbioru pochodzącego z terenu miasta lokacyjnego. Dominowały w nim podobne formy, typowe dla późnośredniowiecznej, środkowoeuropejskiej wytwórczości szklarskiej jak wysokie puchary zdobione guzkami i nawijanymi nitkami. Innymi późnogotyckimi naczyniami do picia, popularnymi wśród zamożnego mieszczaństwa warszawskiego były wysokie puchary określane jako Keulenglas. Wyroby te były nieco późniejsze od Böhmsche Stangenglas i wywodziły się z południowo-niemieckiej tradycji szklarskiej. Zarówno ten typ naczyń jak i puchary na dzwonołatych podstawach typu I stanowiły formy zwiastujące okres renesansu. Znalazło to wyraz w dużej ilości szklanych naczyń przeznaczonych do indywidualnej konsumpcji, które pojawiły się na terenie Starego Miasta oraz rezydencji królewskiej. Do znanych i używanych, także w krajach Europy (Czechy, Niemcy, Austria, Szwecja) elementów zastawy stołowej należały cylindryczne szklanice na wysokich, dzwonołatych podstawach – typu II, a od XVI/XVII liczne formy kielichów, przede wszystkim na dzwonołatych podstawach, na reliefowych trzonach, na trzonach w formie pustej tralki, a także kielichy z trzonami formowanymi na gorąco (tzw. trzony ze skrzydełkami). Ogromna ilość tych naczyń została znaleziona na terenie staromiejskiego śmietniska zlokalizowanego na skarpie wiślanej po wschodniej stronie Starego Miasta (Góra Gnojowa), a także w obrębie Zamku Królewskiego. Z wyrobów okresu najpóźniejszego, tj. z końca XVII do 1 poł. XVIII wieku najliczniejsze są różnego kształtu i wielkości kieliszki, pucharki, szklanki i kufle, z których najciekawsze egzemplarze zaprezentowano szerzej w pracy. Uznano, że pozostałe formy można potraktować jako wyroby uniwersalne i typowe dla stylistyki epoki baroku znane z wielu stanowisk na terenie Polski i Europy.

Druga – źródłowa część pracy, to Katalog zabytków, w którym zaprezentowano 1739 naczyń stołowych o różnym stopniu zachowania. Naczynia zamieszczono w zespołach, zgodnie z miejscem ich pozyskania, określonym lokalizacją adresową i nadanym numerem stanowiska. Dla wszystkich stanowisk wprowadzono ujednolicony zapis danych, który umożliwił zapoznanie się z okolicznościami pozyskania prezentowanego zbioru i wynikającymi z nich trudnościami w określeniu form oraz ram chronologicznych. Każde naczynie zostało opisane indywidualnie, według przyjętego układu haseł, obejmującego najważniejsze informacje, dzięki którym możliwe było dokonanie analiz i porównań. Opis wzbogacono dokumentacją fotograficzną i wysokiej jakości dokumentacją rysunkową, którą wykonano dla egzemplarzy zachowanych w stanie, umożliwiającym przeprowadzenie rekonstrukcji ich formy oraz dla naczyń ornamentowanych, dla których możliwe było odtworzenie motywu zdobniczego. Pozostałe naczynia zadokumentowano wymiarowaną fotografią.

Summary

Post-war research held by the Archaeological Section of the Field Research Department of the Committee for Research on Old Warsaw and, in the 1970s, by the Archaeological Department of the Historical Museum of the Capital City of Warsaw (today the Museum of Warsaw) provided the Museum with a rich collection of all categories of finds, documenting the everyday life of Warsaw's inhabitants from the Middle Ages to the Modern Period. Among them, glass items should be mentioned as one of the principal. Their quantity and diversity provided the basis for undertaking studies related to the widespread of glass tableware in Warsaw, which reflected not only the degree of wealth of the town, but also the artistic taste of creators and recipients, both of them existing in specific geographical and cultural conditions. Investigations on the assortment of glass tableware seems also interesting in the context of the path that Warsaw has taken from a small Mazovian town to a capital city.

The following work focuses on the analysis of glass finds, including identifying forms, their attribution to the appropriate functional group, and comprehensive characteristics. Thus, the work consists of two parts. The first one includes issues related to typology and chronology, variability of technological and stylistic features, and determines the degree of recognition of the assemblage, given the current state of knowledge about this category of vessels. The study aims to demonstrate the spectrum of forms of glass tableware used by the inhabitants of Warsaw from the 15th to the first half of the 18th century and to determine whether they corresponded to the general trends observed in other urban centers in Poland and Europe during the period in question. The lower time frame is marked by the town foundation, when, under the influence of the incoming settlers, profound cultural changes took place, including both spatial transformations as well as forming of a new social and administrative structure. The dynamic development of Old Warsaw led to the overpopulation of the town, already in the 15th century. Eventually, in 1408, a northern suburb, developing outside Warsaw walls, was transformed into a new "urban organism" named New Warsaw (for the sake of distinction). It received town rights from Duke Janusz I the Elder, which meant the exclusion of the area from the jurisdiction of the mayor of Old Warsaw.

The upper limit was established to the first half of the 18th century. It was the time of strengthening of the Warsaw middle class, composed mainly of merchants, craftsmen, clergy, magnate servants, and nobility, primarily thanks to the influx of German-speaking immigrants who brought new knowledge and skills, which was reflected in the development of new craft specializations. The 18th century was also a time of "revolution" in the field of glass

production technology, which contributed to the decline of the former so-called “forest” glassworks and the establishment of numerous glass factories manufacturing high-quality products. Glass tableware ordered, purchased and delivered to urban centers and to the royal and magnate courts began to differ notably in terms of form, decoration and the composition of the glass, which significantly influenced their value (Kunicki-Goldfinger 2020, 12).

The typological and stylistic overview of the glass tableware assortment was opened by vessels for serving drinks. In the late Middle Ages, their share was insignificant and limited to bottles with a spherical belly decorated with ribs and a long neck with a funnel-shaped rim decorated with wound threads. Alongside them, bottles with a pear-shaped belly provided with a short neck, and jugs with a wound roller base deserve mentioning. Fragments of these vessel types were found in the Old Town, primarily within the city plots and in the moat under the Foregate bridge of the Krakow gate at today’s Castle Square. A significant increase in the number of forms dedicated to serving drinks took place in the Renaissance. Already from the second half of the 16th century a greater share of jugs and decorated four-sided bottles can be seen in the Old Town. In turn, in the area of the royal residence and the adjacent Castle Square, numerous fragments of small bottles with an oval belly and various forms of rim were found. They could have been used either for storing medical products or for serving e.g. olive oil, spices, or wine vinegar. So-called “Pilgrim bottles” - forms with an oval belly decorated with diagonal ribs, were used for drinking and storing stronger beverages. During the Renaissance, products in the Venetian style decorated with fused applications with impressed lion masks and made of filigree glass were particularly popular. Several fragments of quadrangular bottles made of filigree glass were found in the Royal Castle and Castle Square. In turn, only a few Baroque serving vessels dating from the fourth quarter of the 17th century to the first half of the 18th century have been preserved. They are represented mainly by fragments of jugs, mainly handles, acquired in the Old Town, Castle Square and the royal residence. During this period, the range of products was expanded to include small forms known as carafes and jugs for serving spices, e.g. vinegar or oil, to the table.

The second part of the typological and stylistic analysis presents the array of vessels dedicated to individual consumption, significantly wide in the periods discussed here. The oldest chronological horizon, reaching back to the second half of the 15th century, is marked by low or tall goblets - the so-called *Böhmische Stangenglas* - decorated with hot-melt, variously shaped knobs or vertical ribs. Such vessels were found in the tenement houses in the northern and southern frontages of the Old Town Market Square, in the filling of the town moat on Castle Square, and in the princely residence (stronghold moat). High degree of

fragmentation and destruction of glass caused by corrosion processes have significantly reduced the cognitive value of this group of finds, but their general characteristics indicate a close connection with Central European glass manufacture, particularly with production centers in Czechia and Silesia, as well as southern and central Germany. Aforementioned residence of the Dukes of Mazovia was inextricably linked with the town. The presence of glass vessels collected during excavations conducted there proves that in the oldest horizon dated to the 15th century their quantity was not larger than the collection from the town. The assemblage was dominated by similar forms, typical of late medieval Central European glass production, such as tall cups decorated with knobs and wound threads.

Among other late Gothic drinking vessels popular among the wealthy Warsaw burghers, tall goblets known as *Keulenglas* deserve attention. They can be dated slightly later than *Böhmische Stangenglas* and derived from the southern German glass-making tradition. Vessels of this type along with goblets on bell-shaped bases, assigned to Type I, can be regarded as harbingers of the Renaissance period. This reflects in the large number of glass vessels for individual consumption that appeared in the Old Town and the royal residence. The tableware sets known and used also in European countries (Czechia, Germany, Austria, Sweden) include cylindrical glasses on tall, bell-shaped bases – Type II, numerous forms of goblets, primarily on bell-shaped bases, on relief shafts, on shafts in the form of a hollow baluster, widespread from the turn of the 16th and 17th centuries, as well as goblets with hot-formed shafts (so-called shafts with wings). A significant number of such vessel types was found in the Old Town midden located on the Vistula River slope, on the eastern side of the Old Town (so-called "Dung Hill"), as well as in the Royal Castle. Among the products from the latest period, i.e., from the end of the 17th century to the first half of the 18th century, stemware, goblets, glasses, and tankards of various shapes and sizes predominate. Only the most interesting examples of aforementioned vessel categories are discussed in detail. It was assumed that those forms can be regarded as universal and typical Baroque style products, known from many sites both in Poland and Europe.

The second, source part of the work is the Catalogue of finds. It includes 1739 glass tableware of varying degrees of preservation. The vessels were placed in assemblages according to the place of their acquisition, specified by the address location and assigned site number. A unified data record was introduced for all sites to provide comprehensive information on the circumstances of the acquisition of finds, responsible for the difficulties in determining the forms and chronological framework. Each vessel was described individually, according to the standardized system of entries, including all information indispensable for

further analyses and comparisons. The description has been enriched with photographic documentation and high-quality drawings, limited to items preserved in a state that allowed the reconstruction of forms and decorated vessels for which the reconstruction of the decorative pattern was possible. The remaining vessels were documented with a dimensioned photos.